

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΣΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΟΔΗΜΗΣΗ ΤΟΥ

Δέκα ένιαυτοί μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἐκδημίας τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, Ἀκαδημαϊκοῦ ἐπὶ ἓν τέταρτον αἰῶνος, Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας ἐπὶ μία πενταετία καὶ πνευματικοῦ ταγοῦ τῶν αἰσθαντικῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του.

Ἡ ἐκτακτη αὐτὴ Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀποφασίσθηκε γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ ἀριπρεπέστατος Ἀκαδημαϊκός, μὲ ἀναπόληση δημόσια τῆς μεγάλης πρὸς τὴν Ἑλλάδα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος προσφορᾶς του, συντελεσμένης ἰδιαίτερα ὅσο ζοῦσε καὶ δροῦσε ὡς δημιουργικὸς ἄνθρωπος τοῦ πνεύματος καὶ ὡς ἐκλαμπρότατος πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος. Ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ βῆμα, πρὶν ἑννέα χρόνια καὶ πέντε μῆνες, εἶχα τὸ ἠθικὸ προνόμιο νὰ ὁμιλήσω ἐκ βαθέων καὶ νὰ παρουσιάσω ἐποπτικὰ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργο τοῦ καὶ ἀπόψε τιμώμενου κορυφαίου Ἀκαδημαϊκοῦ. Τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας μου ἐκείνης ὑπάρχει δημοσιευμένο στὸ βιβλίο μου τοῦ 1995 *Φήμη Ἀπόντων*. Ἡ ἀποψινὴ ὁμιλία μου ἄρα ὑπέχει τὴν ἀνάγκη ἀποφυγῆς τῆς ὑπέρμετρης παλλολογίας.

Προοιμιακά, ἐπιτρέπω στὸν ἑαυτό μου τὴν ἐκφραση, ὅπως εἶναι ζωηρὲς στὴ μνήμη, τῶν συναισθηματικῶν μου ἀντιδράσεων ὡς φοιτητοῦ, ὅταν πρωτογνώρισα τὴν ἔξοχη τριανδρία, Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο, Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Κωνσταντῖνο Τσάτσο. Τοὺς μνημονεύω τώρα κατὰ σειρὰν ἐξόδου ἀπὸ τὴ ζωὴ. Μὲ κίνδυνο καὶ νὰ θεωρηθῶ, ἔστω γιὰ τότε μόνο, εὐφάνταστος καὶ ὑπερευαίσθητος, σᾶς ἐξομολογοῦμαι, ὅτι ἡ γνωριμία τους ἐκείνη μοῦ εἶχε φέρει στὸν νοῦ τὸν ὁμηρικὸ στίχο *οὐ γὰρ πω τοίους ἴδιον ἀνέρας οὔτε ἴδωμαι*. Στὴ συνείδησή μου τότε φάνταζε ἡ ἑνδοξη αὐτὴ, ἀλληλοσυμπληρωτικὴ, τριανδρία σὰν αὐθεντικὴ παρουσία τοῦ ὑπερβατικοῦ δυναμισμοῦ τοῦ πνεύματος. Συνεργοῦσε ἀναμφίβολα ὁ νεανικὸς οἴστρος μου γιὰ ὑπερκαθημερινό, μεστὸ πνευματικότητα, «λόγον καὶ βίον». Τὰ βιώματά μου ὁμῶς ἐκεῖνα δὲν ἀποδοκιμάζονται ἀπὸ τὴ νηφάλια τωρινὴ ἀποτίμησή μου τοῦ πνευματικοῦ μεγέθους τῶν τριῶν ἐπιλέκτων ἀνδρῶν.

Τὰ δημοσιεύματα πρὶν ἀπὸ τὸ 1940 καὶ τῶν τριῶν, μὲ ζωηρὴ συχνὰ στὶς σελίδες τους ἀνταύγεια τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος, πηγὴ ἔξ ἄλλου ἰδιαίτερης γοητείας, φαίνονται καὶ σήμερα ὡς γεννήματα συνειδήσεων, ἑταστικῶν τῶν πραγμάτων ἕως τὸν βυθὸ καὶ ταγμένων σὲ ἀποστολὴ ἀνακαινιστικὴ

τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς χώρας των. Καὶ ἦταν ἐκδηλὸ τὸ ὑψηλὸ αὐτὸ φρόνημα στὴν πανεπιστημιακὴ διδασκαλία τους, ἄθλημα ὁλόψυχο γιὰ τὸν Θεοδωρακόπουλο καὶ τὸν Τσάτσο, δραματικὸ ἀγώνισμα γιὰ τὸν Κανελλόπουλο. Σὰς ἐπισημαίνω τὸ ἐξαίσιον αὐτὸ ἦθος τῆς διδασκαλίας τους ὡς αὐτόπτης καὶ αὐτήκοος. Καὶ ὑπενθυμίζω τὴν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (*Φαῖδρος* 276 a κ.έξ.) ἔξαρση τῆς μὲ προφορικὸ λόγον πνευματικῆς ἐπικοινωνίας ὡς τρόπου παιδευτικῆς ἐπενέργειας, κατ' ἐξοχὴν ἐποικοδομητικῆς. Ἐξ ἄλλου, γιὰ νὰ ὑπάρξει ἐπίγνωση τῆς καίριας συμβολῆς τῶν τριῶν αὐτῶν πνευματικῶν ταγῶν στὴν ἀναζωπύρωση τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς χώρας πρὸς τὸ φιλοσοφικότερο, πρέπει νὰ ὑπερπληθεῖ ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς μεσήλικες εἴτε νέους τὸ χάσμα καὶ φράγμα τῶν ἑκτοτε πέντε δεκαετιῶν, πολύτροπα ὀργωμένων ἀπὸ τὸ βαρὺ ἄροτρο τῆς Ἱστορίας. Πρὶν ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα καὶ τὴ διδασκαλία τους καὶ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ περιοδικοῦ τους *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν*, τὸ πνευματικὸ τοπίο τῆς Ἑλλάδος, καὶ εἰδικὰ τὸ οἰκεῖο τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος, ἦταν χθαμαλὸ καὶ αὐχμηρό, καθὼς δὲν εἶχε βαθιά, γονιμοποιό, καλλιέργεια, καὶ μᾶλλον ὑπεῖχε ρεύματα ἰσχνῆς πνευματικότητος ἢ καὶ ἀντι-πνευματικοῦ ἦθους, ὅπως ὁ στυγνὸς ψυχολογισμὸς καὶ ὁ ρηχὸς κοινωνιολογισμὸς, ἢ καὶ ὁ στεγνὸς σχολαστικισμὸς, ὑποστηριγμένος καὶ ἀπὸ τὴν προσήλωση ἀκόμη στίς ἑωλές ἀντιπαραθέσεις γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Ἐλάχιστες γνήσιες πνευματικὲς φωνές ἀκούονταν καὶ εἶχαν πολὺ περιορισμένη ἀπήχηση.

Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος γεννήθηκε τὸ 1899 καὶ πλήρης ἡμερῶν ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ τὸ 1987. Εἶχε λοιπὸν τὴ μοῖρα νὰ διανύσει ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, τὸν μεγαλουργὸ στὴν προαγωγὴ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, τὸν σπαραγμένο ἀπὸ δύο φρικτοὺς μεγάλους πολέμους, τὸν ἀναστατωμένο ἀπὸ συγκλονιστικὲς τῆς κοινωνίας ἐπαναστάσεις καὶ ἄλλες ἐξεγέρσεις τῶν λαῶν, τὸν διαταραγμένο ἀπὸ ἠχηρὰ πνευματικὰ ρεύματα. Ἐζησε τὰ γύρω του δρώμενα στὴ διαδρομὴ τοῦ πολυδύναμου καὶ πολὺπλογου αὐτοῦ αἰῶνα μὲ πνευματικὴ ἐγρήγορση καὶ μὲ συναισθηματικὴ δόνηση, ἀλλὰ καὶ μὲ ὑπεύθυνη δράση. Ἀναγνωρισμένη εὐρύτατα ὑπὲρ αὐτοῦ εἶναι ἡ ἄψογη ἐπιτέλεση τῶν καθηκόντων Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας ἀπὸ τὸ 1975 ἕως τὸ 1980 σὲ ἡλικία του ἑβδομήντα ἑπτὰ ἕως ὀγδόντα δύο ἐτῶν. Πρέπει ὅμως καὶ νὰ μὴ ἀγνοεῖται, πόσο ἡ προεδρία του ἐκεῖνη ἐλάμπρυνε τὴν Ἑλλάδα πρὸς τοὺς ξένους, μὲ τὴν ἀκτινοβολία τῆς πνευματικῆς του ποιότητος, μοναδικὰ λαμπρὴ γιὰ Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας σὲ ὁλόκληρη τὴν ὑφήλιο. Ἡ φάση τῆς ζωῆς του, ἡ δημιουργικὴ τῆς φήμης του ὡς πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, καὶ τοῦ κύρους του καὶ τοῦ γοήτρου του ὡς πνευματικοῦ ταγοῦ, εἶναι ἡ περίοδος ἀπὸ 1930 ἕως 1941. Τότε δίδαξε μὲ ἄκρα ἐπιτυχία, ὡς Ὑφηγητὴς καὶ ὡς Καθηγητὴς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, τότε συνέγραψε τὸ περισπούδαστο σύγγραμμα *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξοχο βιβλίον γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ. Τότε ἀντιμετρήθηκε μὲ τὸν Γιώργο Σεφέρη, στὸν περίφημο διάλογο τῶν δύο

τους για την ποίηση. Τότε συνέγραψε και άλλα συγγράμματα φιλοσοφίας γενικά, είτε μελετήματα και δοκίμια, πρόσφορα ιδιαίτερα για να προβάλουν την πνευματική του προσωπικότητα.

Είχε προηγηθεί περίοδος προετοιμασίας. Πτυχιούχος Νομικής ο Κωνσταντίνος Τσάτσος το 1918 με βαθμό άριστα, έδειξε το 1923 την κλίση του προς την ποίηση. Δημοσίευσε, υπό το ψευδώνυμο "Ηβος Δελφός, δύο ποιητικές συλλογές, *Η τριλογία της ψυχής μου* και *Ποιήματα*. Το επόμενο έτος όμως άρχισε μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Έκεί έφοίτησε τέσσερα χρόνια και συνέγραψε το πρώτο έργο του φιλοσοφίας του δικαίου *Der Begriff des positiven Rechts*. Έπανήλθε στην Ελλάδα το 1928. Και το 1929 δημοσίευσε τις πραγματείες *Η νομική ως τεχνική και ως επιστήμη* και *Φιλοσοφία και επιστήμη του δικαίου*, το 1930 τις πραγματείες *Αί φιλοσοφικαί βάσεις του διεθνούς δικαίου* και *Τό έργον του Karl Larenz και ό έγγελανισμός έν τῷ δικαίῳ*. Αναγορεύθηκε το 1929 διδάκτωρ της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και το 1930 έγινε Υφηγητής φιλοσοφίας του δικαίου στην ίδια Σχολή. Έμελλε να γίνει Καθηγητής μόνιμος της εκτάκτου έδρας «Είσαγωγή εις την Έπιστήμην του δικαίου και Φιλοσοφία του δικαίου» το 1933. Πρίν γίνει Καθηγητής, αλλά και στά πρώτα ήδη χρόνια της καθηγεσίας του, δημοσίευσε και πολλές ακόμη πραγματείες φιλοσοφίας είτε φιλοσοφίας του δικαίου, σέ περιοδικά έλληνικά είτε ξενόγλωσσα. Άξιομνημόνευτες ιδιαίτερα είναι οί δύο για τόν γερμανό φιλόσοφο Κάντ: ή μία του 1934 με τίτλο *Η γνωσιολογία του Κάντ ως Είσαγωγή στην Ίδεοκρατία*, ή άλλη το 1935 με τίτλο *Η κοινωνική φιλοσοφία του Κάντ*.

Για τή διδασκαλία του από τό πανεπιστημιακό βήμα ή και για τήν δεξιοτεχνία του ως προέδρου του Κύκλου φιλοσοφικών συζητήσεων, αξίζει να επαναλάβω περιληπτικά όσες εξέφρασα και άλλοτε, διηθημένες διαμέσου της μνήμης, έντυπώσεις μου της εποχής εκείνης. Ό Κωνσταντίνος Τσάτσος από τήν πανεπιστημιακή έδρα ήταν για τό ακροατήριό του ό ζωντανός στοχασμός και ό παλλόμενος λόγος, προς ακροατές όχι δέκτες απλώς των γνωμών του, αλλά και συμμετόχους κάπως στον είρμό των λογισμών του. Η διδασκαλία του όμως δέν ασκούσε γοητεία μόνο, αλλά όδηγοῦσε τούς φοιτητές και προς πνευματική πειθαρχία. Πολλοί, διάσημοι στην έπειτα ζωή τους, όφείλουν πολλά στη διδασκαλία του. Έξ άλλου, στο περίφημο Φροντιστήριό του, προαιρετικό, δίχως παροχή βαθμών, αξιοποιήθηκαν ιδιαίτερα ό έκφραστικός πλούτος και ή διαλεκτική εὐκινησία του, ή φιλοσοφική συγκρότηση και ή λογοτεχνική προπαιδεία του, και προπάντων ή εὐχέρειά του να ξυπνάει πνευματικά ένδιαφέροντα με πρόσφορες έρωτήσεις και ή έξοχη τέχνη του για τήν άσκηση και τήν αποδοχή κριτικής. Παρέκταμα του Φροντιστηρίου Τσάτσου υπήρξε ό Κύκλος φιλοσοφικών συζητήσεων κάθε Σάββατο βράδυ στη Φοιτητική Λέσχη, όπου υπό τή διακριτική διεύθυνση του χαρισματικού αυτού Καθηγητού, με τή συμπαράσταση τά

πρώτα χρόνια του Παναγιώτη Κανελλοπούλου, επίλεκτοι φοιτητές, αλλά και πτυχιούχοι, επιδίδονταν σε από κοινού μελέτη κλασσικῶν ἔργων φιλοσοφίας καὶ ἀντιμετώπιζαν με πάθος τὰ μεγάλα προβλήματα θεωρίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Στὸν χωρόχρονο ἐκεῖνο ἀναπνέαμε τὸν ἀέρα τῆς φιλοσοφίας, με συναισθηματικὰ φορτισμένες ἐξάρσεις τοῦ λογισμοῦ ἢ καὶ με ὀξύτατες συχνὰ διαφωνίες καὶ ἀντιθέσεις, ἀλλὰ χωρὶς νὰ θραύεται ἡ ἀμοιβαία μας ἐκτίμηση. Ἡ ἐξισορροπητικὴ ἐπέμβαση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου ἐξασφάλιζε τὴν ἡρεμὴ τελικὰ συναγωγὴ τῶν ἀπορητικῶν ἔστω πορισμάτων καὶ τὴ σύνδρομη γαλήνη τῶν πνευμάτων, ἂν καὶ νεανικῶν.

Ἐνθυμοῦμαι πολὺ ἔντονα ὅσους ἐσύχναζαν στὸν ἰδεοκρατικὸ αὐτὸ «Κύκλο» σύμφωνα με τὸν ἔξωθεν χαρακτηρισμὸ του. Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ νὰ μνημονεύσω κάποια ὀνόματα, καὶ βέβαια με περιορισμὸ σὲ ὅσους ἔχουν φύγει ἀπὸ τὴ ζωὴ: Δήμης Καπετανάκης, Γεώργιος Σαραντάρης, Γεώργιος Βλάχος, Γεώργιος Δασκαλάκης, Ὀδυσσεύς Ἀλεπουδέλης, ὁ ἔπειτα Ὀδυσσεύς Ἐλύτης, Παναγὴς Παπαληγούρας, Βασίλειος Λαούρδας. Ἀρκεῖ τῶν ὀλίγων αὐτῶν ὀνομάτων ἢ μνεῖα γιὰ νὰ καταδειχθεῖ, ποῖα ὑπῆρξε ἡ πνευματικὴ στάθμη τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐκείνου «Κύκλου» καὶ ποῖα ἡ ἔκγονή του κάπως ἀνάδειξη ἐξόχων λειτουργῶν τοῦ πνεύματος. Ἐχω μετάσχει κατὰ καιροὺς καὶ σὲ ἄλλους «κύκλους» πνευματικῶν ἀνθρώπων καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Γαλλία. Δὲν ἔζησα ὅμως ποτὲ σὲ τόσο πυκνὴ καὶ γνήσια πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπως στὸν «Κύκλο» μας ἐκεῖνο, τὸν προεδρευόμενο ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο. Οἱ ἐνθουσιαστικὲς ἀναμνήσεις μου ἀπὸ τότε εἶναι ἀνεξίτηλες.

Ἡ ὥρα ὅμως τῆς Ἱστορίας ἐσήμανε παράφωνα γιὰ τὰ ἔργα τῆς εἰρήνης καὶ τοῦ πνεύματος. Ἀρχισε ὁ δεῦτερος παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ ἀπότοκὴ του συγκλονιστικὴ δοκιμασία μεγάλης μερίδας τῆς ἀνθρωπότητας. Ἀλλὰ καὶ πρὶν φθάσει ὁ πόλεμος στὴ χώρα μας, συνέβη τὶς πρώτες ἡμέρες τοῦ Σεπτεμβρίου 1939 νὰ ἐξορισθεῖ ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, με ἀφορμὴ κάποιες φράσεις ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1937 ἐξόριστο Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ἀναφερόμενες στὸν μόλις κηρυγμένο πόλεμο. Ὑστερ' ἀπὸ δύο χρόνια, τὴν 27 Ὀκτωβρίου 1941, δηλαδὴ σὲ περίοδο Κατοχῆς τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς ἐχθρικοὺς στρατοὺς, ὁμίλησε ὁ πολὺ διάσημος ἤδη Καθηγητὴς ἀπὸ τὸ πανεπιστημιακὸ βῆμα πρὸς τοὺς φοιτητὲς Νομικῆς γιὰ τὸ ἱστορικὸ νόημα τῆς 28ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 κατ' ἀνταπόκριση πρὸς τὸ ὑψηλὸ ἐθνικὸ τους φρόνημα. Τὴν ἐπομένη ἀπολύθηκε ἀπὸ τὴν ἔδρα του καὶ μόλις διέφυγε τὴ σύλληψή του. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Χώρας ἐπανέκτησε τὴν ἔδρα του, ἀλλὰ ἔπαυσε νὰ διδάσκει τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1945, ὅταν ἔγινε Ὑπουργὸς στὴν τότε Κυβέρνηση, καὶ μοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου πρὸς τεταρτοετεῖς καὶ πρωτοετεῖς φοιτητὲς, ἂν καὶ μόλις ἦμουν Ὑφηγητὴς. Μετὰ ἓνα χρόνον, τὸ 1946, παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ ἔδρα του, ὅπως ἀπαιτοῦσε τότε ἡ νομοθεσία, γιὰ τὴν ὑποβολὴ ὑποψηφιότητος βουλευτοῦ. Καὶ μετὰ ὅμως τὴ

διακοπή της καθηγητικής σταδιοδρομίας του, διατήρησε ό καθιερωμένος ήδη πνευματικός ταγός την ενεργό σχέση του με διάφορους τρόπους του πνεύματος, φιλοσοφία, λογοτεχνία, ποίηση, έως τις τελευταίες ημέρες της ζωής του. Καί άλλωστε, πολλαπλή έκτοτε υπήρξε ή αναγνώριση της πνευματικής μεγαλοσύνης του, με την απονομή στο πρόσωπό του ύψηλών τιμών. Τό 1961 έγινε Τακτικό Μέλος της 'Ακαδημίας 'Αθηνών, τό 1970 Ξένος 'Εταῖρος της Ρουμανικής 'Ακαδημίας καί της 'Ακαδημίας τοῦ Μαρόκου, τό 1979 'Επίτιμος διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου της Σορβόνης καί Ξένος 'Εταῖρος της 'Ακαδημίας τῶν 'Ηθικῶν καί Πολιτικῶν 'Επιστημῶν, τό 1981 Μέλος της Εὐρωπαϊκῆς 'Ακαδημίας 'Επιστημῶν, Τέχνης καί Γραμμάτων, καί άλλα.

Όταν αποφασίσθηκε νά ἐπανεκδοθεῖ τό κλασσικό σύγγραμμα τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου *Τό πρόβλημα της ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, τό 1978, ἐνῶ ἐκεῖνος ἦταν Πρόεδρος της Δημοκρατίας, εἶχα τήν τιμή, κατὰ παρότρυνσή του, νά γράψω τόν Πρόλογο στήν δεύτερη αὐτή ἐκδοση. Εἶχα τήν εὐκαιρία τότε νά ἐξάρω τή γονιμότητα ἐπίδραση, πού ἄσκησε τό βιβλίο αὐτό σέ ὄσους φοιτητές καί νέους ἐπιστήμονες τοῦ δικαίου ἀναζητοῦσαν μεθοδολογικό προσανατολισμό γιά διάφορους κλάδους της Νομικῆς ἢ καί εἶχαν βαθύψυχη τάση γιά φιλοσοφική θεώρηση της ζωῆς καί τοῦ κόσμου. Τόνιζα ἐξ ἄλλου καί τά ἐξῆς: «Τά θεωρήματα πού ἐνυπάρχουν στίς σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ διατηροῦν ἀκέραιη τήν ἐπιστημονική ἀξία τους, καθῶς προπάντων ἐνέχουν ἀντιμετώπιση τῶν οὐσιαστικῶν προβλημάτων ἐρμηνείας καί γνωσιοθεωρίας τοῦ δικαίου καί ἀπλῶς δέν ἔχουν τήν τεχνική ὀρολογία καί τόν κομπό λογικισμό κάποιων μεταπολεμικῶν θεωρημάτων γιά τά ἴδια θέματα. Ὑποκαί παραμένει τό βιβλίο αὐτό ἀπαλαίωτο ἐπιστημονικά. Ἰσχυρισμός ἀντίθετος θά ἔδειχνε μᾶλλον πνευματικό νεοπλουτισμό. Ἀλλῶστε, ἡ ἐπιστήμη δέν πρέπει νά εἶναι δούλη τοῦ συρμοῦ». Τώρα ἐκφράζω καί τήν προσωπική μου ὀφειλή στό περισπούδαστο αὐτό βιβλίο. Ἀπό τό σύνολό του ἐπηρεάσθηκα γόνιμα γιά τήν πρώτη κατάρτισή μου στή φιλοσοφία τοῦ δικαίου. Ἀπό τήν ἐμπεριεχόμενη σέ πολλές σελίδες του ἐπιστημολογία της Νομικῆς, μετά κριτική μελέτη ἐπίμονη τῶν σελίδων αὐτῶν, ὑποκινήθηκα στόν ἀναστοχασμό τῶν προκειμένων ἐπιστημολογικῶν προβλημάτων καί στή συγγραφή τοῦ πρώτου βιβλίου μου πρὸς ἐκφραση τῶν πολὺ τολμηρῶν πορισμάτων μου. Ὁ τίτλος του ἦταν *Ἡ πνευματική ὑπόσταση της Νομικῆς Ἐπιστήμης*. (Πρβλ. Τό κεφάλαιο γιά τή σχέση δογματικῆς, γενικῆς θεωρίας καί φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, στό βιβλίο μου τοῦ 1980 *Μελετήματα Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*.) Καί ὑπῆρχε στίς σελίδες του, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα, καί ἀντιπάρθεση κριτική πρὸς κάποιες σελίδες τοῦ περισπούδαστου βιβλίου τοῦ Καθηγητοῦ μου, τοῦ ἰδιαίτερα ἐπαναλαμβάνω πολύτιμου, καθῶς αὐτό κυρίως προφύλαξε τή θεωρία τοῦ δικαίου ἀπὸ τήν εἰσβολή τοῦ κοινωνιολογισμοῦ ἢ καί τοῦ ψυχολογισμοῦ στόν χῶρο της, δεινῶν ἀλλότροπων, ἀλλὰ ἐφάμιλλων τοῦ νομικισμοῦ. Καί μέ συγκίνηση ἐνθυμοῦμαι τήν ἀντίδραση

του Καθηγητού μου στην κριτική μου αντιπαράθεση: όχι μόνο δὲν ἐκδήλωσε δυσαρέσκεια πρὸς τὸ πρόσωπό μου ἀλλὰ καὶ μὲ ὑποστήριξε πολὺ ἐνεργά, μὲ παροχή τῆς εὐχέρειας νὰ μελετῶ καθημερινὰ σχεδὸν στὴν κατοικία του, ὅπου ἡ πλουσιότατη καὶ μοναδική τότε ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη φιλοσοφίας τοῦ δικαίου.

Καὶ ὑπῆρξε ἀπὸ τότε ἡ συνεργασία μας πολὺ ἐποικοδομητικὴ γιὰ μένα, καθὼς ἐκεῖνος συνέχιζε τὴ συγγραφὴ πραγματειῶν φιλοσοφίας τοῦ δικαίου μὲ διάφορες εὐκαιρίες, ἐνῶ ἐγὼ εἶχα ἐπιδοθεῖ στὴ συγγραφὴ τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου. Ἴδου κάποιοι τίτλοι πραγματειῶν φιλοσοφίας τοῦ δικαίου δημοσιευμένων στὴ διάρκεια τῆς καθηγεσίας του ἀκόμη: *Κοινωνία καὶ δίκαιον* (1935), *Ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου* (1938), *Ἡ δικαιοπραξία ὡς κανὼν δικαίου* (1939). Καὶ ἴδου οἱ τίτλοι τριῶν βιβλίων του ἐκδομένων στὴν ἴδια περίοδο: *Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* (1938) *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἐπιστήμην τοῦ δικαίου* (1940), *Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου* (1941). Στὴ δημοσίευση τῶν πραγματειῶν αὐτῶν καὶ στὴν ἐκδοση τῶν βιβλίων αὐτῶν συνέβαλα κάπως. Καὶ ὑπῆρξε ἡ συμβολή μου αὐτὴ πολυφρόντιδη καὶ ὑπεύθυνη καὶ συντελέσθηκε ὄχι μόνο μὲ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων. Τὸ βιβλίο *Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* εἶχε δεύτερη ἐκδοση κατὰ πολὺ ἐπαυξημένη, τὸ 1962, καθὼς καὶ μία ἐκδοσή του σὲ γαλλικὴ γλῶσσα, τὸ 1971, καὶ μία σὲ ρουμανικὴ γλῶσσα, τὸ 1979. Στὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς συνεχίσθηκε ἡ μεταξύ μας συνεργασία μὲ πολὺ συχνές συναντήσεις μας στὴν κατοικία του, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κυδαθηναίων 9. Εἶχαμε τὴ θερμὴ συμπαράσταση τῆς Κυρίας Ἰωάννας Τσάτσου, ἀφιερωμένης τὶς χαλεπὲς ἐκεῖνες ἡμέρες στὴν πολύτιμη καὶ πολυώδυνη φιλανθρωπικὴ δράση της. Ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος εἶχε τότε κατορθώσει καὶ νὰ συμπήξει ἀπὸ φίλους του, ὁμηλίκους του ἢ καὶ ὀλίγο νεωτέρους του, Ὀμάδα μελέτης τῶν ἐλληνικῶν προβλημάτων, ὅπου μετεῖχαν μεταξύ ἄλλων ὁ Ἀγγελος Ἀγγελόπουλος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Κραμανλῆς. Ἡ σύμπηξη τῆς κρυπτοπολιτικῆς αὐτῆς Ὀμάδας ἦταν προανάκρουσμα γιὰ τὴν ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἀπελευθέρωση πολιτικὴ δράση του.

Ἡ ἐνασχόληση ὅμως τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἐμελλε νὰ συνεχισθεῖ ἕως τὰ ὀγδόντα ἔξι χρόνια τῆς ἡλικίας του, μάλιστα καὶ νὰ διευρυνθεῖ πρὸς τὴν φιλοσοφία τῆς Πολιτείας. Δημοσίευσε τὸ 1962 στὸ περιοδικὸ *Archives de Philosophie du Droit* πραγματεία του μὲ τίτλο *Qu'est ce que la philosophie du Droit* καὶ, τὸ 1985, πραγματεία μὲ τίτλο *Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου* στὸ *Ἀφιέρωμα πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Λιτξερόπουλο*. Πραγματοποίησε, τὸ 1975, δεύτερη ἐκδοση βελτιωμένη τοῦ βιβλίου του *Πολιτικὴ*. Εἶχα δημοσιεύσει παρουσίαση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ πολιτικῆς φιλοσοφίας στὸ περιοδικὸ *Ἐποχές*, τὸ 1965. Παρουσίασε, τὸ 1981, στὸ Πρῶτο Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας ἀνακοίνωσή του μὲ θέμα *Φιλοσοφία καὶ Πολιτικὴ*, ἐνῶ, τὸ 1980, εἶχε δημοσιεύσει πραγματεία ὑπὸ τίτλο *Εὐρωπαϊὴν Πολιτεία*, ὡς συμβολὴ στὸ *Ἀφιέρωμα πρὸς τὸν Εὐάγγε-*

λο Παπανουῦτσο. Ἐν τῷ μεταξύ, ὡς Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὁμίλησε ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς ἐπανειλημμένα, μὲ θέματα *Αἱ ἀντινομίαι τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου*, τὸ 1962, *Πλάτωνος Πολιτεία*, τὸ 1966, *Ὁ Κάντ καὶ τὸ διεθνὲς δίκαιον*, τὸ 1974, ἐνῶ στὸ περιοδικὸ τῆς Ἀκαδημίας *Φιλοσοφία*, δημοσίευσε τὸ 1971 πραγματεία μὲ τίτλο *Τὸ ἀγαθὸ ὡς ἀρχὴ τῆς πράξης*. Τὴν ἴδια περίοδο, ἐκτὸς Ἀκαδημίας ὁμίλησε, καλεσμένος ἀπὸ τὸν Ὀργανισμό Ἐθνικοῦ Θεάτρου, μὲ θέμα *Ὁ Στωϊκισμὸς ὡς ἰδεῶδες βίου*.

Ἀναμφίβολα, ἡ πανελλήνια προβολὴ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου εἶναι συνυφασμένη προπάντων μὲ τὴν ὑπόστασή του καὶ τὴ δράση του ὡς φιλοσόφου καὶ ὡς πολιτικοῦ. Ἀξίζει νὰ ἐξαρθεῖ, μάλιστα, ἡ ἐπιτυχία του νὰ ἐναρμονίσει τὴν πνευματικὴ δράση του μὲ τὴν ἐκπλήρωση τῶν πολιτικῶν του καθηκόντων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμψυχωτικὴ ἀντλήση ἀπὸ τὴν πνευματικὴ του ὑπόσταση γιὰ τὴν ἐπίγνωση καὶ τὴν ἐπίτευξη τῶν πολιτικῶν του καθηκόντων. Μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀντλήση αὕτη καὶ οἱ ὁμιλίαι του ὡς Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Ἐπρώτευσεν ὁμῶς στὴν αὐτοσυνειδησία του ἡ ἀποστολὴ του ὡς λειτουργοῦ τοῦ πνεύματος. Καὶ ἦταν ἐντονὴ συχνὰ ἡ συναίσθησή του, καὶ ἡ σύνδρομή της πικρία του γιὰ τὸν κερματισμὸ τοῦ διαθέσιμου στὴ διακονία τοῦ πνεύματος χρόνου του, ἀπότοκο τῆς ὑπεύθυνης ἀσχολίας του μὲ τὴν πολιτικὴ. Παλαιὰ ἱστορία, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρχύτα πρὸς Πλάτωνα.

Ἐξ ἄλλου, ἐκτὸς ἀπὸ φιλόσοφος καὶ πολιτικός, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος - ἃς μὴ τὸ λησμονοῦμε - ὑπῆρξε καὶ ποιητής, καθὼς καὶ λειτουργὸς τοῦ πνεύματος εὐρύτερα. Ἐδρασε πνευματικὰ σὲ ὁλόκληρη τὴ ζωὴ του καὶ ὡς δοκιμογράφος, καὶ ὡς κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας, καὶ ὡς μεταφραστὴς κειμένων κλασσικῶν, ἢ καὶ μὲ ἄλλους τρόπους. Κορυφαῖο ἔργο του κριτικῆς εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ *Παλαμᾶς*, τοῦ 1936, κατόρθωμα συνθετικῆς ἐρμηνείας τοῦ πολυδιάστατου ποιητικοῦ ἔργου τοῦ πατριάρχη στὸν αἰῶνα μας τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν Κωστῆ Παλαμᾶ. Εἶχα τὸ προνόμιο, νεαρότατος ἀκόμη, νὰ παρευρίσκομαι, ὅπως καὶ ὁ Κατσιμπαλὴς καὶ ὁ Καραντώνης, οἱ δύο θεματοφύλακες τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, στὴν κατοικία τοῦ ποιητῆ, ὅταν σὲ ἀτμόσφαιρα μυσταγωγίας ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος μᾶς διάβαζε ὁ ἴδιος χειρόγραφες ἀκόμη σελίδες τοῦ ἑξοχου αὐτοῦ βιβλίου του. Καὶ θυμοῦμαι ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ τὴ διάλεξή του γιὰ τὸν Παλαμᾶ στὴν Αἴθουσα τοῦ Παρνασσοῦ. Ἦταν «*ποίησις ἐπὶ ποιήσεως*» εἶπε ὁ παριστάμενος πρῶην Πρωθυπουργὸς Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος.

Στὰ χρόνια ἐκεῖνα, τελευταῖα τοῦ μεσοπολέμου, δημοσίευσε ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ὡραῖα κριτικὰ σχόλια γιὰ τὸν δοκιμογράφο Καπετανάκη, γιὰ τὸν λογοτέχνη Μυριβήλη, γιὰ τὸν ποιητὴ Ἀντωνίου. Μεταπολεμικὰ ἔγραψε παρόμοια γιὰ τὸν Κάλβο, γιὰ τὸν Πετσάλη, γιὰ τὸν Πρεβελάκη, γιὰ τὸν Χουρμούζιο. Στὰ χρόνια τῆς ἀπὸ 21 Ἀπριλίου 1967 πολιτικῆς ἀνωμαλίας τῆς χώρας, παρουσίασε καὶ σχολίασε κομπᾶ καὶ σοφὰ τοὺς δύο μεγάλους ρήτορες: τὸν Κικέρωνα τὸ 1968, καὶ τὸν Δημοσθένη τὸ 1971. Καὶ

ιδού, τὸ 1973, πενήντα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν δημοσίευση τῶν δύο ποιητικῶν συλλογῶν του, ἐκδίδει τόμο ἐπιβλητικὸ μὲ τίτλο: *Τὰ ποιήματα*, ποιήματα, πὺν εἶχε γράψει ἀπὸ τὸ 1927 ἕως τὸ 1972. Καὶ μετὰ ὀκτὼ χρόνια, τὸ 1980, ἐκδίδει τὸ βιβλίο του *Ποιήματα ἄλλων καιρῶν καὶ ἄλλων τόπων*, ὅπου εἶναι συναγμένες μεταφράσεις του ποιημάτων ἀρχαίων Ἑλλήνων, Λατίνων, Γερμανῶν, Ἰταλῶν, Ἀγγλῶν καὶ Γάλλων ποιητῶν - συγκομιδὴ, ἔστω μικρὴ, καρπῶν τῆς ἀπὸ τὴν ἐφηβικὴ του ἡλικία ἤδη ἐσώψυχης ἐπικοινωνίας του μὲ τὸ ποιητικὸ ἔργο πλήθους Εὐρωπαϊῶν ποιητῶν, ἀρχαίων καὶ νεοτέρων.

Πολὺ ἐκφραστικὰ τῆς πνευματικῆς φυσιγνωμίας τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου εἶναι τὰ βαθυστόχαστα πάντοτε δοκίμιά του, γραμμένα μὲ ἥθος φιλοσοφικὸ, μὲ ὕφος λογοτεχνικὸ. Στὶς σελίδες τους συλλειτουργοῦν ποιητικὴ εὐαισθησία καὶ λογισμὸς αὐστηρὸς, μὲ ἀγαστὴ μεταξὺ τους σύμπνοια, ἢ παλαιὰ διένεξη τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν ποίηση φαίνεται σὰν κάτι ἀπομακρυσμένο ἢ καὶ σβησμένο. Ἰδιαίτερα σημαντικὸ ὑπῆρξε τὸ δημοσιευμένο στὸ περιοδικὸ τῆς συντροφιάς μας *Τὰ Προπύλαια*, τὸ 1938, ἑξοχο δοκίμιο τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου *Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα*, γραμμένο ἀπὸ βαθιὰ ἐσωτερικὴ παρόρμηση τοῦ συγγραφέα του, καθὼς ἐπιμαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ ἀναβλυστὸ ὕφος τῆς γραφῆς του ἢ καὶ ἀπὸ τὸν ἐξομολογητικὸ σὲ πολλὰ τόνο του. Παρελαύνουν στὶς σελίδες του μύχιοι διαλογισμοὶ γιὰ τὴν ἐδραία πνευματικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου, σὲ κάποιον «ἀρχιμήδειο σημεῖο» ἀντίκρου στὸ πλῆθος τῶν ἐνώπιόν του ὑπαρξιακῶν δυνατοτήτων, πρὸς συνειδητὴ ἐπιλογὴ βελτίστου βίου, μὲ θυσία κάποτε βαθύψυχων κλίσεων. Καὶ προτείνονται ἀντίστοιχα κάποιες κατευθυντήριες ἀρχές γιὰ πλοήγηση πρὸς τὸ μέγα πέλαγος τῆς ζωῆς τοῦ νέου προπάντων ἀνθρώπου, ἀπορημένου «τί νὰ πρωταγκαλιάσει ἀπὸ τὰ πλούτη τῆς ζωῆς» καὶ διακατεχομένου ἀπὸ «τὴ νευρικὴ ἀνησυχία καὶ τὴ δίψα τῆς πεταλούδας στὸν ἥλιο». Καὶ σὲ λογικὴ συνάρτηση πρὸς αὐτὰ προβάλλονται κρίσεις καὶ γνώμες γιὰ νεόκοπα τότε πνευματικὰ ρεύματα, γιὰ τὶς ψυχικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν πολιτική, γιὰ τὸν ἔρωτα καὶ γιὰ τὴ θρησκεία, γιὰ τὴ γλώσσα καὶ γιὰ τὴν ποίηση. Ἡ ἀναφορὰ στὴν ποίηση προκάλεσε τὴν παρέμβαση τοῦ Γιώργου Σεφέρη μὲ προβολὴ τῶν ἰδικῶν του γνωμῶν γιὰ τὴν ποίηση. Ἐπακολούθησε ἀπάντηση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου μὲ διεξοδικές, φιλοσοφικὰ θεμελιωμένες, ἐξηγήσεις γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν ἀξία τῆς ποιήσεως. Αὐτὸς ἦταν ὁ περίφημος Διάλογος Σεφέρη-Τσάτσου. Καὶ ὑπῆρξε ὁ Διάλογος αὐτὸς ἀφετηρία γιὰ ἐπανειλημμένη ἔκτοτε καὶ γόνιμη ἐνασχόληση τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου μὲ θέματα αἰσθητικῆς, ὥστε καὶ νὰ ἐκδοθοῦν στὰ ἐπόμενα χρόνια βιβλία του, ὅπως *Δοκίμια αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας*, τὸ 1960, *Αἰσθητικὰ Μελετήματα*, τὸ 1977 (ἐπαυξημένη ἐπανέκδοση τοῦ βιβλίου *Αἰσθητικὰ Δοκίμια* τοῦ 1961), *Θεωρία τῆς Τέχνης*, τὸ 1978.

Καὶ ἴσως δὲν παρέλκει νὰ ἐπισημάνω ἐπίσης, ὅτι μὲ παρακίνηση ἀπὸ τὸ κύριο θέμα τοῦ δοκιμίου αὐτοῦ *Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα* ἔγραψα τότε καὶ δη-

μοσίευσα τὸ ἰδικό μου δοκίμιο *Πνευματική Ἀρτίωση*, καθὼς ἐξ ἄλλου, δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τότε, ἡ ἀκρόασή μου τῶν χειρόγραφων ἀκόμη σελίδων τοῦ βιβλίου γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ὑπῆρξε τὸ ἔναυσμα γιὰ νὰ ἐντυφίσω κριτικὰ στὸ «ἐρμητικὸ» θεωρούμενο ποίημα τοῦ Παλαμᾶ *Φοινικιά*, νὰ ἀνακαλύψω τὴν ἀδιάφανη συνάρθρωση τῶν τριάντα ἐννέα στροφῶν τοῦ σὲ ἐννέα ἐνότητες καὶ νὰ συγγράψω ἐρμηνευτικὸ κάθε στίχου τοῦ πολυσέλιδου μελέτημα, δημοσιευμένο τὸ 1937 στὸ περιοδικὸ *Νέα Γράμματα* καὶ ἀναδημοσιευμένο στὸ βιβλίο μου *Φιλολογικά* τοῦ 1964, ἐπανεκδομένο τὸ 1981. Σὰν μακρινὸς ἀντίλαλος κάπως τοῦ δοκιμίου *Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα*, ἐρχεται, ὕστερ' ἀπὸ τρεῖς δεκαετίες περίπου, τὸ βιβλίο τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου *Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί*, ἐκδομένο σὲ τέσσερες σειρές, ἀπὸ τὸ 1965 ὡς τὸ 1972. Στὶς σελίδες τοῦ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς τοῦ συγγραφέα τοῦ ἐκφράζεται εἴτε μὲ τὴν ἀποφθεγματικὴ μορφή τοῦ ἀφορισμοῦ εἴτε μὲ τὴν μικρο-δοκιμακὴ μορφή τοῦ διαλογισμοῦ. Καὶ ἀκολουθεῖ, τὸ 1974, τὸ βιβλίο *Διάλογοι σὲ Μοναστήρι* ἔκδηλα συνθετικὸ τῶν ποικίλων πνευματικῶν ἐπιδόσεων εἴτε διαθέσεων τοῦ συγγραφέα τοῦ, μὲ ἀνάθεση σὲ ἄλλο πρόσωπο τοῦ διαλόγου νὰ ἐκφράζει τὴν κάθε μιά τους. Χαρακτηρίσθηκε τὸ βιβλίο αὐτὸ «*ἱερουργία(...) τοῦ στοχαστῆ, τοῦ ποιητῆ, τοῦ Ἀνθρώπου*». Τὰ δύο αὐτὰ βιβλία παρουσιάζουν τὸν συγγραφέα τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου νὰ προβάλλει, ὡς φιλοσοφημένος ἄνθρωπος μὲ ὑπαρξιακὴ ἔνταση, ἀποσταγμένους λογισμοὺς εἴτε διηθημένα βιώματα, σὲ διασπασμένο κάποτε ἢ διαθλασμένο σχῆμα, σὰν ἐξομολόγηση καὶ σὰν διδαχὴ, καὶ ὡς συγκομιδὴ ἐμπειρίας βίου τριπλῆς ποιότητας: «*ἀπολαυστικοῦ*», «*πολιτικοῦ*», «*θεωρητικοῦ*», στὴν ἀριστοτέλεια ὁρολογία.

Τοῦ πολιτικοῦ βίου τοῦ ἔκθεση ἀνήκει σὲ ἄλλη ὥρα καὶ σὲ ἄλλη Αἴθουσα. Ἐμεῖς, στὴ γεραρὴ αὐτὴ Αἴθουσα, τέμενος τοῦ καθαροῦ πνεύματος, ἀναπολήσαμε ἀπόψε τὴν πνευματικὴ δράση καὶ ὑπόστασή του. Ἀνιστορήσαμε τὴν ἰσόβια πνευματικὴ ἄθλησή του. Ἐπισημάναμε τὰ διαδοχικὰ τρόπαια τῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας τοῦ καὶ τῆς συγγραφικῆς ἐργασίας τοῦ. Ὑποσημάναμε τὰ χαρακτηριστικά του χαρίσματα: αἰσθαντικότητα, εὐθυκρισία, εὐμάθεια, ἐργατικότητα, μεθοδικότητα, σεμνότητα, ἔλλειψη φθόνου, φιλαλληλία, ἐμμονὴ στὸ καθῆκον. Ἀρυσθήκαμε ἀπὸ τὴν ἀναπόληση τῆς προσωπικότητος καὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ μῆνυμα αἰσιοδοξίας καὶ δίδαγμα ὀρθοπραξίας. Ἐμεῖς ὠφεληθήκαμε ἀπὸ τὴ νοερὴ αὐτὴ ἀναδρομὴ στὸν λόγον καὶ βίον βελτίστου ἀνδρός, ὁλοκληρωμένον πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια. Ἐκεῖνος δὲν ἔχει κὰν τὴν ἀνάγκη λειτουργίας τῆς Μνημοσύνης μὲ πρωτοβουλία μας. Ὑπάρχουν τὰ πεπραγμένα τοῦ αὐτοδύναμα, τρόπαια γραπτοῦ λόγου προπάντων, καὶ σώζουν τὴν ἱστορικὴ ὑπαρξὴ ἀπὸ τὸ ἔρεβος τῆς λήθης. Ἐμεῖς ἐκπληρώσαμε ἀπλῶς χρέος εὐλάβειας.

Κωνσταντῖνος Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
(Ἀθῆναι)

**KONSTANTINOS TSATSOS.
WISSENSCHAFTLICHE GEDENKFEIER IN DER ATHENER AKADEMIE
ZEHN JAHRE NACH SEINEM HINSCHIEDEN**

Anläßlich der Gedenkfeier des Konstantinos Tsatsos (1899-1987) in der Athener Akademie stellt Konstantinos Despotopoulos das wissenschaftliche Werk des Geehrten und die wichtigsten Stationen seines Schaffens übersichtlich dar. Konstantinos Tsatsos ist als Mensch, als Lehrer und als Forscher eine Persönlichkeit gewesen, in der sich geradlinige Konsequenz und Verständnis für das Menschliche, gedankentiefe Durchdringung und Breite des Interesses, wissenschaftlicher Ernst, Heimatverbundenheit und Weltoffenheit aufs Glückliche vereinigten. Seine klassische, philosophische und juristische Bildung stand den Kollegen und den Studenten stets als Anspruch und Ansporn vor Augen. Seine Art des Lehrens hat ihm stets den uneingeschränkten Respekt seiner Schüler verschafft. Der Bogen seines wissenschaftlichen Werks spannt sich über zwei und halb Jahrtausende, von Platon bis zur modernen Philosophie und Rechtstheorie. Die Bedeutung seiner Schriften zur Rechtstheorie und Rechtsphilosophie läßt sich daran ermessen, daß diese Schriften zu Standardwerke der Rechtsforschung geworden sind. Despotopoulos erwähnt auch das Schaffen des Geehrten im Fach der Ästhetik, vornehmlich seine Publikationen zur Dichtung und Kunsttheorie. Anschließend hebt er die Kennzeichen der lebenswerten Persönlichkeit des Geehrten hervor.

Ioannis G. KALOGERAKOS